

bérli, 1569. október 23-án leiratot intézett a magyar kamarához. Ebben megparancsolja hivatkozva az elmúlt országgyűlés határozatára, amely szerint tizedeket csak a király vehet bérbe —, hogy a nem csekély jövedelmű apátságot az ő részére béreljék, megszüntetve Török Ferenc bérletét. Idézzék maguk elé az apátot, „aki most Komáromban él” (qui nunc Comaromj degit), s a tizedeket a megszokott díjért a király számára béreljék. E rendelet nem tartalmazza ugyan Fráter Gáspár nevét, de a későbbi rendelkezések név szerint is említik. A kamarának ez ügynelvelt levélére, melynek dátuma 1569. november 7. Miksa király 1570. május 11-én válaszolt Prágából, s ebben már név szerint is említi: „Casparum abbatem de Tapolcza”. Károly főherceg 1570. június 16-án, Bécsből keltezett rendeletében megparancsolja, hogy a magyar kamara a minap elhunyt Fráter Gáspár tapolczai apát javait sürgősen írja össze — ha eddig még nem történt meg —, s a leltárt küldjék meg neki.⁷⁵ E rendeletből tudjuk meg tehát, hogy *Fráter Gáspár, az utolsó nagyszombati dominikánus, 1570. június első napjaiban halt meg.*

Összefoglalásul egy-két szempont, amelyet a tanulmány felvet: — Előttünk áll egy, a bibliai történelem énekek családjába tartozó alkotás — a reformáció virágzásának korából —, amelynek szerzője a gazdag irodalmi hagyományú Domonkos-rend tagja.

Ez a tény egy kis fényt vet a bevezetésben felvetett problémára: kikből állt és mekkora volt a XVI. század alkotó rétege? Tanulmányom abba az irányba mutat, hogy a szokottnál szélesebb réteggel kell számolnunk. A római katolikus egyház XVI. századi irodalmának körét tágítanunk kell. Nem hiszem, hogy helyes lenne az a szemlélet, amely csupán egy ébredő és hódító reformáció irodalmáról, s nagy hagyományok után hosszabb időre álomba merült római katolikus irodalomról vázolna képet. Kétségtelen, hogy az előretörő és forradalmi erőktől átjárt reformációval szemben a római egyház védekező és visszavonuló helyzetbe került. Ebből az is következik, hogy a reformáció irodalma termékenyebb volt. De a harcos reformációval szemben harcos és humanista élesztővel átítatott római katolikusok is álltak, — az irodalomban is.

E problémánál egy döntő tényezőzt kell figyelembe vennünk: a nyomda hiányát a római katolikus egyházban. A reformáció hallatlan erővel és áldozattal vetette harcba a nyomtatás művészetét. A nyomda a művészetek tárházából átkerült a fegyvertárba. S ez óriási tett volt és mérhetetlen előnyt jelentett. Ha a reformátorok nem nyomtattak volna, édeskeveset tudnánk még a legnagyobbakról is. Ugyanakkor a római katolikus irodalom még jó ideig kézirat maradt. A kézirat nehezebben terjedt, kisebb körben hatott és könnyebben megsemmisült. Fráter Gáspár is gyakorlott költő volt. Nyilván nem két éneket szerzett. De az idők viharában megmaradt kettő közül is az egyiket, — de csak azt, amelyik a protestáns igényeknek is megfelelt, protestáns nyomda tartotta meg számunkra.

Botta István

Fráter Gáspár Mária-éneke

Szilády Áron az Antiochusról szóló bibliai történelem szövegkiadásának jegyzetei között megemlítette, hogy Kájoni János nyomtatott énekeskönyvében és a Kuun-kódexben a *Gyöngyösködő Szűz Mária* kezdetű éneket is a versfők tanúsága szerint egy Gáspár fráter írta „nem elébb a XVII. századnál”. Ez a Gáspár fráter Szilády szerint szerzetes volt, és ezért a protestáns eredetűnek gondolt bibliai énekek szerzője nem lehetett.¹ Ezzel szemben Botta István az adatok egész sorával mutatta ki, hogy a XVI. századi Fráter Gáspár, a bibliai történet szerzője eredeti nevén Kőrmendi Gáspár, Oláh Miklós ellenreformációs kezdeményezéseinek egyik érdekes szereplője, az érsek familiárisa volt, aki özvegységre jutva pap, sőt domonkos rendi szerzetes lett.² Szilády érvelése tehát érvényét veszítette. Újra meg kell vizsgálnunk ezért, hogy a XVII. századi forrásokban felbukkanó Mária-ének és a versfökből ismert Gáspár fráter milyen kapcsolatba hozható az Antiochus-történelem szerzőjével. E kérdés eldöntéséhez közvetlen bizonyítékkal nem rendelkezünk, ezért az ének szövegének vizsgálatára, elemzésére vagyunk utalva.

A Mária-éneket három, közel egykorú, ferences eredetű kéziratból, és az ugyancsak ferences Kájoni János nyomtatott énekeskönyvből ismerjük. A kéziratok közül a *Gyöngyösi Toldalék* 14 szakaszt, a *Petri András-énekeskönyv* 17 szakaszt, a *Kuun-kódex* 14 szakaszt tartalmaz.

⁷⁵ SÖRÖS Pongrác: i. m. 384. Orsz. Lt. E. 21. Ben. Res. Reg. XVII. k. 99. b. fol.

¹ Régi Magyar Költők Tára VII. Bp. 1912. 326.

² Ld. BOTTA István előző dolgozatát

A legrövidebb Kájoni János 1676-ban megjelent *Cantionale catholicum*ának szövege, amely csupán kilenc strófából áll. Erről a négy forrásról Mária-énekünk szöveg hagyományának időben visszafelé történő nyomozásához a következőket kell megjegyeznünk.

A Gyöngyösi Toldalék Paratus latin prédikációs gyűjteményének egy 1503-ban Strassburgban nyomtatott példányához kötött, mai állapotában huszonehárom levelet tartalmazó függelékében található.³ A Toldalék írója és a kötet egykori tulajdonosa Dusi Kis Jakab ferences volt, akinek pályáját egykorú források alapján szerzetbe lépésétől, 1589-től haláláig, 1640. november 16-ig nyomon követhetjük. Könyvének kötése, amelyet évszámmal és egykori tulajdonosa nevének rövidítésével (JA: DUS:) is elláttak, 1591-ben Nagyszombatban készült. Az üres lapokra bejegyzett huszonöt éneket Dusi Jakab meglehetősen későn, 1628–1631 között — az első helyen Gáspár fráter Mária-énekét 1628-ban írta be. Mintái, forrásai között kimutathatóan nyomtatott énekeskönyvek is szerepeltek; de kilenc ének, a Mária-ének is először nála bukkan fel. Dusi Kis Jakabról az életkora és lehetséges nagyszombati kapcsolata alapján feltételezhetjük, hogy a szerzőre, Gáspár fráterre, valamint az ének eredetére vonatkozó hagyományt ismerhette.

Időrendben a második, a Petri András-énekeskönyv tipikusan kántorkönyv, a legjelentősebb XVII. századi katolikus kéziratos énekgyűjtemény, amely a csiki ferences klostrom hatáskörében keletkezett.⁴ Mai állapotában 113 negyedréte levélből áll és 221 magyar, 27 latin éneket tartalmaz. Ezeket legnagyobb részben Petri András csikszentkirályi iskolamester írta aránylag igen rövid idő alatt, 1630–1631-ben. Az énekek egy része kimutathatóan nyomtatott forrásból, XVI. századi protestáns énekeskönyvekből, Telegditől, Hajnal Mátyástól származik. A nagyobb és jelentősebb rész, hetvenkilenc ének azonban itt fordul elő először. Gáspár fráter énekét az adventi énekek előtt, a 14a lapon találjuk. Ennek az énekgyűjteménynek céltudatos, a kancionálék hagyományos, ünnepkörök szerinti szerkesztésénél akár több fokozatban is korábbi kéziratoknak, többféle forrásnak átvételét, összemésolását kell feltételeznünk. Ez azonban a szöveg hagyományozást illetően ugyancsak jelentős időbeli visszakövetkeztetést tesz lehetővé.

Erdélyi ferences eredetű a harmadik kézirat, a vegyes tartalmú Kuun-kódex is. Részletes írását először Dézsi Lajos végezte el. Szerinte az egész kézirat hét, a katolikus énekeket tartalmazó rész négy kéztől származik.⁵ A kézírás tüzetes tanulmányozása alapján Dézsitől eltérően megállapíthatjuk, hogy a 88–191. lapokon található harminc katolikus éneket különböző gondossággal és különböző időben, de 1634–1647 között, egyetlen kéz írta. Az énekek közül négy először ebben a forrásban fordul elő; a többi pedig megtalálható a Gyöngyösi Toldalékban és a Petri-gyűjteményben. Darabjai korábbi, esetleg nyomtatott forrásra alig vezethetők vissza. A Kuun-kódexnek tehát ez a része a XVII. századi ferences kéziratos hagyományon alapuló gyűjteménynek látszik.

Az egyetlen nyomtatott forrás, Kájoni János *Cantionale catholicum*a 1676-ban, tehát egy emberöltővel a három említett kézirat után a csiksomlyói ferences nyomdában jelent meg.⁶ A gyűjtemény Kájoni gondos szerkesztő és stilizáló munkájának eredménye, amely részint nyomtatott gyűjteményeken, elsősorban az 1651-i *Cantus Catholicin*, részint pedig az erdélyi ferences kéziratos hagyományon alapszik. Gáspár fráter énekének ebben a 351. lapon olvasható változatát is a Petri-énekeskönyv rövidített és csiszolt leszármazottjának tekinthetjük.

A Mária-éneknek a három kézirat közül a Gyöngyösi Toldalékban és a Kuun-kódexben olvasható változata kétségtelenül egészen közeli rokonságra vall. Tőlük terjedelemben is és olykor a szöveg részleteiben is eltér a Petri-kézirat. A szöveg további vizsgálatához és a hiteles textus helyreállításához szükséges mindkét verziót megismernünk. Előbb az archaikusabbnak látszó és terjedelmében igazolhatóan legteljesebb Petri-féle változatot, utána pedig a Gyöngyösi Toldalék szövegét mutatjuk be. A szövegközlés végén az elsőnél Petri András javítgatásai és a Kájoni-féle nyomtatott szöveg variánsai, a másodiknál pedig a Kuun-kódex eltérései is megtalálhatók.⁷

³ STOLL Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp. 1963. 46. sz.

⁴ STOLL: i. m. 50. sz. — A kézirat régebbi neve: Jancsó Benedek-kódex.

⁵ ItK 1916. 50–74. Vö. STOLL: i. m. 40. sz.

⁶ RMK I. 1188.

⁷ Az ének szövegét először ALSZEGHY Zsolt közölte: Gyöngyösi Toldalék. Katolikus énekgyűjtemény a XVII. századból. Gyöngyös 1914. 3–4.

A Petri András-énekeskönyv szövege:

Allia De eadem

1. Gieőnieőrkeőgiel zuz Marja az magas menjorzagban,
Eőruendezel az meg foghatatlan zent haromsagban,
Zuzen fogadad szent fjadot az megh fezult szep lessust.
- 5 2. Aldot uagj te szuz Marja Jesus Christusnak annja,
Zent haromsagjnak eőreők Jstennek zepsegu [!] lianja,
Mind az menjorzagbelj djczjeő sok szenteknek szerelmetes azonnja.
3. Szent Anna azoni tegedet fogada jdusseseges magzatul,
Kiuel Joachjm az Ur Jstennek menjbe be aldozek,
Kinek giümeolczjebeől az fenies menjorzagh szepen uiragozek.
- 10 4. Pokol belj eőrdeőgeőknek te uagj retenetessegek,
Kiknek erejket te meg rontad az tizta szuzesegel,
Mely szuzesegel az eretnekeknek lezen retenetessegek.
- 5 15 5. Az templomban fel neuelkedek egj ciprus fa fiatal,
Kegis menjorzagbol hozzaja küldetek zent Gabrijel archangjal,
Zent lelek Isten teged be teőlte mennjej malaztjaua.
6. Regj zent profetak azt hirdetik ualla imar be telliessedek,
Az Szuz Marjatul zent Ersebet azoni megj uigaztaltatek,
Reouid ideon Isten es ember Marjatul zuletek.
- 20 7. Fel neuelled Szuz Marja zent fiadot zep Iesust,
Tizen ket eztendeős kiczjn koraban el uezted az Christust,
Kit keressel sido doctorok keozt te nagj zorgalmatosson.
8. Rosa piros es igen ikes az menjej harmatul,
Mikent az kiralj eőlteőzetjuel es io szolgajual,
Azon keppen szuz Marja-is zent fiaual, Jesusal.
- 25 9. Aldot Jesus diczjrtessel az te szolgajddal,
Kiknek uagjon remensegek az Szuz Marjaban,
Keőnieőreghnek hogj megj tarczjad mennjej malaztodban.
10. Tekenczj rjank Szuz Marja kegis szent szemejdel,
Mert szent fiad mjnket megj ualta draga szent uerjuel,
30 Kit nez ualla magas szent kerezt fan te nagj kesserussegel.
11. Egiedul maradal te az igaz hitben zent fiadot siratuan,
Magas kerezt farol eőleőtbe le ueuek ikessen czjokolgatad,
Zent Janossal teőb tarsajddal testet giolczjba tarkarad [!].
12. Rossa szinu piros zent uereddel minket megj uigaztatal,
35 Az uij koporso is draga zent testednek igen nagj szep helit,
Az te szent lelked limbunak kapuiat el teőre es el ada.
13. Gondolkogjal Marja zent fiad szerelmereol,
Keserüsegel megj emlekekezel [!] halalos sebejreöllj,
Husuet ejen zent fjadot latad, te sziued megj eőruende.
- 40 14. Jo hajnalba az szent azoniok keresek az Ur Christust,
Az koporsoban nem talallatok az megj fezult szep Iesust,
Kit az angjal zent Peternek hirdete szorgalmatosson.

15. Eörluj Szuz Marja piros pinkest napian az szent apostalokal,
Mert fjad teged be teölte iduessges malaztal,
45 Kít kerezjtjensgjbjen az annja zent egj haz mind eöreokeödn eöreoke uall.
16. Vegj hozad azért Zuz Marja nehagj mjnkjet el ueznunk,
Halalunknak idejenis az eördeögnjek ne hagj markaban esnunk,
De seöt inkab fiad elleöt ertunk essedezel.
17. Diczjrtessel aldöt Attja Isten zent fiadal, Jesussal,
50 Diczjrtessel Zent Lelekkal az mj uigaztalonkal,
Zent Haromsagj egj bizon jsten, ki az kerezjtjensg uall.

Petri András utólagos javításai: 3 fogadad az te; 8 az jstennek tön keouer aldozatot; 11 te rontad; 12 Mely te; 14 hozzaja [eredetileg a szó kétszer szerepel, utólag a második ki-húзва]; 15 Vr jsten tegedet be teölte; 18 reöuid ideon muluan jsten ember lon Marjatul zuletek; 25 te szent szolgajddal.

A Cantionale catholicum szövegének eltérései: Címe: MAS. Nota Adgyunk hálát a' Szent Háromságnak. 3 a' te Szent; 4 Ur Jesusnak Szent Anyja; 5 szépséges; 6 A' Menyország-béli dicső; 7 édességes Magzatot; 8 Kiröl Joáchim a' nagy Ur Istennek, tön kedves áldozatot; 9 Kinek gyümölcsével, a' fényes Menyország, szépen meg-virágozott; 10 rettenetesség; 11 Kiknek erejeket mind el-rontá a' tiszta Szüzesség; 12 Mely tiszta Szüzesség az Eretnekségnek, lön nagy rettenetesség; 14 Fényes Menyországból; 15 Szent Lélek Ur Isten, tégedet be-tölte Mennyei Szent-Malasztal; 16 Régi Próféták mit hirdettek vala; 17 Szüz Mariától; 18 Rövid idő-mulva, Isten Emberré lön, Mariától születék; 20 kicsinded; 21 Kít kerestek vala szorgalmatossággal, a' Sidó Doctorok-közt; 22 harmattal; 23 Mint a' király; 24 Te-is azon-keppen dicső Szüz Maria, Szent Fiaddal Jesussal; 25—45 [Hiányzik.]; 47 Halálunk óráján az; 48 Inkább esedezzel te Szent Fiad-elött, hogy meg-idvezülhessünk; 49—51 [Hiányzik.].

2.

A Gyöngyösi Toldalék szövege:

De Sancta Maria cantjo deuota.

1. Gyeoneorködgjel szüz Majra magas menyorszagban,
Eoruendözszel az megh foghatatlan szent Haromsagban,
Szüzen fogadat te szent fjadat az meg feszült szep Iesust.
- 5 2. Aldot uagj te szüz Maria Istennek szent annja,
Szent Haromsagnak es örök Istennek szépséges leanja,
Mjnd az menjorszgbelj sok szentöknek kegjelmes azzonya.
3. Szent Anna azzonj tegödet fogada edesseges malasztual,
Kjuel Joakim az Vr Istennek tün aldozatot,
Kjnek gjümölcseuel az szelös menyorszag meg viragossittatek.
- 10 4. Pokolbej eordögöknek te uagj rettenetössegh,
Kiknek erejet el ronta az tizta szüszesegh,
Mely szüszesegh az eretneköknek nagj rettenetössegh.
5. Az templomban föl neueködek szep cypros fjatal,
Menyorsagbol kjhez küldetek szent Gabriel archangjal,
15 Szent Lelek Isten tegödet be tölte edesseges malasztual.
6. Regj prophetak azt hjrdetek immar be teljesödöt,
Hogj szüz Marjatul szent Eörsebet azzony megh vilagosittatnek,
Röüjd üdön Isten es ember szüz Mariatul születnek.
7. Feöl neueled szüz Maria szent fjadat Jesust,
20 Tizenket esztendőös kiseded koraban el uezted az Christust,
Kít a' sjdo doctorok közöt keresel szorgalmatosan.

8. Rosa pjros es igen ekes az mennnej harmattal,
Mjnt az kjraly eöltözetyuel, es szolgálual,
Azon keppen djcseo szüz Maria ú szent fjauaal.
- 25 9. Alldot Isten diczertessel az te szolgálidtul,
Kjknek vagjon remensegük szep szüz Marjaban,
Neköd könyörgwknk hogj megh tarcsad zent malaztodban.
10. Tekincs reank szüz Maria, ne hagj mjnket el uezstenj,
Halalunk jdejen az eördögnek ne hagj minket el vesztenj,
30 De inkab sjes szent fjad elöt erettünk essedeznj.
11. Egjedül maradal az igaz hjtben, szent fjadat siratuan,
Magas köröztfarol eöledben le ueued, edessen apolgotad,
Szent Janossal, szent tarsajddal gjoltzban takargatad.
12. Rosa szjnü pjros szent veröddel mjnket te megh ualtal,
35 A te szent testödnek draga koporso igen szep helt ada,
Te szent lelköd limbosnak kapujat örömel fel nyta.
13. Jo haynalban az szent azzonjok keresek az Christust,
Az koporsoban nem talalak az megh feszült szep Jesust,
Kit az angjal szent Peternek jzene szogalmatoson.
- 40 14. Dicsertessel szüz Maria az szent Haromsaghtul,
Djcsertessel magas menyben, az szent angjaloktul,
Djcsertessel itt ez földön te szolgálidtul.

A Kuun-kódex szövegének eltérései: 5 örök életnek; 7 Az szent Anna üduössighes malasztal; 10 eördögnek; 11 Kinek ereiettel rontia; 13 czjphrus szep fiatal; 14 Menyorszghban az Gabriel; 15 üduössiges; 17 uilagosittatek; 18 születek; 19 fiadot szep Jesust; 20 kis koraban; 22 harmatul; 23 Mint kiraly ekes eöltözetiben, es szolgáluban; 24 szent fiadban uall; 25 te szeginij szolgálidtul; 27 hogj minket megh tarcz, szent malasztóddal; 29 Halalunk oraian, ne hagj minket szagatni az eördögnek; 30 De sies inkab; 31 siratad; 32 le ued; 33 tarsiddal; 35 Az te szent koporsod draga szent testednek; 36 Az te nagy eörömmel; 37 hainalban szent. — A záróstrófa (40—42. sor) hiányzik, de megvan a következő:

Eörülij szüz Maria, Pünkösd Napian, az szent Apostolokkal,
Mert fiad Jesus, tégedet be tölte idessighes eörömmel,
Kit az kerestien ania szent egy haz min eörökön eörökké var.

*

A versfőkben az első tizenkét strófa élén a GASPER FRATER szavak olvashatók. Ez egyaránt sértetlenül megvan a Petri-énekeskönyvben és a Gyöngyösi Toldalékban. A Kuun-kódex versfőiben a harmadik strófa élén álló *Szent Anna azoni* helyett a névelő betoldásával *Az szent Anna* olvasható, és ezzel az akrosztichon eltorzult. Kájoni kancionáléjában az egyébként sértetlen akrosztichon az ének csonkasága miatt csak az első nyolc betűt tartalmazza.

A Petri-énekeskönyvben a nevet adó tizenkét betűs szöveg után még öt versszak következik a versfőkben GJEVD betűkkel. Első pillantásra arra gondolhatnánk hogy ezeknek is jelentésük van; esetleg helynevet — Gyöd, Gyüd — rejtenek. Ennek azonban nem tudnánk magyarázatát adni. Valószínűbb, hogy ez a betűsor véletlenül állt össze. Ebből az öt strófából a Gyöngyösi Toldalék szövegében kettő (a J és D kezdetű), a Kuun-kódexében ugyancsak kettő (a J és E kezdetű) található meg. Az utóbbiban a végső strófák sorrendjében is változás figyelhető meg: a J kezdetű a 11. és 12. versszak között, az eredeti 10., T kezdetű pedig a 12. szakasz után található; ezzel a sorrendváltozással az akrosztichon az imént említettet kívül újabb torzulást szenvedett; az utolsó strófák fejében így adódó JRTE betűsorból azonban értelmes szövegre ugyancsak nem következethetünk. Kájoni nyomtatott szövegében megvan az első nyolc versszak és a Petri-féle változat 16., a V-kezdetű strófája. Az akrosztichon alakulását a következő táblázat szemlélteti:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Petri-ék.	G	A	S	P	A	R	F	R	A	T	E	R	G	J	E	V	D
Gyöngyösi Toldalék	G	A	S	P	A	R	F	R	A	T	E	R		J			D
Kuun-k.	G	A	S	P	A	R	F	R	A		E	J			E		
Kájoni-ék.	G	A	S	P	A	R	F	R				R	T				

A Petri-énekeskönyv utolsó öt strófájának a különböző forrásokban való ilyen elszórt előfordulása már magában arra enged következtetni, hogy ezek a szakaszok eredetileg is és valószínűleg ebben a sorrendben az énekhez tartoztak. A feltevést a tartalmi vizsgálat is megerősíti. Az ének az Assumptio-ünnep mondanivalójával, a mennybe felvett Szűz Mária, a Nagyboldogasszony dicséretével indul (1–2. versszak). A 3–7. versszak röviden érinti Szűz Mária életének főbb eseményeit. A 3. szüleit idézi; a 4. megemlékezik erényeiről, amelyekkel a pokol hatalmán erőt vett; az 5. Mária neveltetését említi, majd áttér Gábor főangyal küldetésére, amellyel beteljesedett a próféták ígérete. A 6. Jézus születéséről szól. A 7. röviden érinti a tizenkétéves Jézusnak a templomban való elvesztéséről az evangéliumi történetet. Ezután úgy tűnik, mintha az ének befejezéshez közeledne. A 8–9. strófában a versszerző Máriának fiában való ékességét egy szép képpel a harmatos rózsához, a király öltözetéhez és udvartartásához hasonlítja, majd közbenjárásáért könyörög. A végleges befejezést azonban még az akrosztichon betűi sem teszik lehetővé: a szerző nevét adó versfőkből ugyanis még három hátra van. A 10. szakasz első sorában az előbbi, befejezést sejtető könyörgés még folytatódni látszik ugyan, a további sorok azonban Mária életének következő állomásához, a passióhoz vezetnek. A kereszt alatti könyörgést a 11. szakaszban a keresztről való levétel és a temetés jelene, a 12. strófában pedig a pokol tornáca, a limbus kapujának megnyitása követi. Itt ér véget a versfőkből rejtett név. A gondolat sor azonban az események rendjében tovább folytatódik. A 13. strófában Mária húsvét éjjelén találkozik feltámadt fiával; a következő 14. versszakban pedig az asszonyok hajnalban már a sírhoz mennek, ahol beszélnek az angyallal, aki Péternek üzenetet küld. Végül a 15. szakasz Szűz Máriának és az apostoloknak pünkösdi örömet idézi. Az éneket ünnepélyes befejezéssel két szakasz zárja: az első könyörgés „halálunk idején” Mária közbenjárásáért; a második a szokásos doxológia az Atya-Fiú-Szentlélek megszólításával.

A Gyöngyösi Toldalék és a Kuun-kódex csonka szövegében világosabban jut kifejezésre a befejezés a 9–10. szakaszban. Ennek magyarázatát abban kereshetjük, hogy az ének első, Mária életének örömteli eseményeit elmondó, dicsőítő-örvendetes hangulatú részét – talán magának az énekszerzőnek elgondolása nyomán is – önálló énekként használhatták és leválasztották róla más alkalmakra tartogatva a Krisztus szenvedését, halálát idéző, planctus-jellegű strófákat. Ezek azután később egyre inkább megfoghatók, sőt a Kájoni-féle nyomtatott változat tanúsága szerint teljesen el is maradtak.

A szövegek soronként való összehasonlítására elsősorban a kéziratok alkalmasak. Kájoni nyomtatott változata ugyanis a Petri énekeskönyv leszármazottjának tekinthető, amelyen elsősorban Kájoni János kezennyoma látható. A három kézirat mindegyikében megtalálható versszakok összesen 39 sorában az egyező, eltérő és variáns kategóriáját alkalmazva a következő eredményhez jutunk. A Gyöngyösi Toldalék és a Kuun-kódex szövege között eltérő sor nincsen, 28 teljesen egyezik és 11 variáns. A Petri-énekeskönyv és a Gyöngyösi Toldalék szövegében 7 sor egyezik, 8 eltér és 24 variáns. Az utóbbihoz csaknem azonos eredményt mutat a Petri-énekeskönyv és a Kuun-kódex szövegének összevetése: 8 sor egyezik, 8 eltér és 23 variáns. Nyilvánvaló tehát, hogy a Gyöngyösi Toldalék és a Kuun-kódex szövege rokon és egy közös mintára vezethető vissza. Ezekből a Petri-énekeskönyv szövege elég határozottan elkülöníthető. Az utóbbinak egyik-másik nyilvánvalóan romlott szövegrésze a másik két kéziratban épebb állapotban van. Példaként a Petri-féle változathoz a 4. versszakot idézhetjük, ahol az első és harmadik sort végző névszói állítmány többszáma miatt a második sor vége megbomlik (Retenetessegek, szüzesegel). Ez a strófa a Gyöngyösi Toldalék és a Kuun-kódex szövegénél (rettenetösssegh, szüzessegh) nehezebbnek tűnik. Vagy egy másik helyen, a 32. sorban a Gyöngyösi Toldalék és a Kuun-kódex szövege az archaikusabb (edessen apolgotad), a Petri-féle változatban azonban nyilvánvaló elírás csúszott (ikessen chjokolgatad). Ilyen és más hasonló esetekben a szöveg olyan alakulását figyelhetjük meg, ami nem hozható összefüggésbe a Gyöngyösi Toldalék és a Kuun-kódex verziójával. A Petri-énekeskönyv erősen kopott szövege, véleményünk szerint, többszörös másolás eredménye. Létrejöttéhez időre volt szükség. Ez pedig lehetővé teszi, hogy Gáspár fráter énekét a XVI. század végére, második felére, Körmendi Gáspár korára vezessük vissza.

A XVII. század elejénél régebbi hagyományról tanúskodik az ének versformája és dallama is. Az egyes szövegvariánsokban a sorok szótagszáma igen változatos képet mutat. Háromsoros, a végén összecsendülő, A—A—A rímelésű strófáinak egy-egy sora 14 (ritkán 13) és 20 szótag között váltakozik. Némi szabályszerűséget legfeljebb a szakaszok harmadik sora sejtet; ez hosszabbodó, a nagyobb szótagszám felé tartó tendenciát mutat. Kájoni nyomtatott szövegénél ez egészen nyilvánvaló; nála az első két sorban 15—18 szótag váltakozik, a harmadik sor viszont a kilenc strófában egyszer 18, az összes többi esetben 19 szótagos, és ennek a sornak a végén egy hét szótagos tag mindig különvállik. A rímek azonban Kájoninál is világosan háromsoros képletet mutatnak.

Papp Géza az éneknek Kájoni-féle szövegét vette alapul, és ehhez a dallamot a XVIII. századból való, időközben elveszett Deák—Szentés kézirat nyomán közölte. Ezzel az éneknek egy meglehetősen szabályos, szótagszám ingadozást alig tűrő, 15—15—11—7 osztású négy-soros versképletbe kényszerített formáját fogadta el.⁸ Ez a dallam azonban csak a Kájoni-féle változatra alkalmazható; a kéziratok, legkevésbé a Petri-énekeskönyv szövege nem fér vele össze. Az első sorában a 15 szótag csak a dallam azonos magasságú négy kezdő hangjának recitativo-szerű ismételtetésével szaporítható. A második 15 szótagos sorban két, a harmadik 11-esben egy egyszerű, kéthangos neuma található; így tehát ezekben a 15—17, illetve a 11—12 szótag közti variációnak van csak lehetősége. Egyébként ez a dallam már alig egyeztethető össze a Kájoninál Mária-énekünk nótajelzésében megadott *Adjunk hálát a Szentháromságnak* kezdetű tízstrófás énekkel, amelyben a második sor 18—19, a harmadik pedig 14—19 között váltakozik. Ez a két ének Kájoninál a nótajelzésben kölcsönösen egymásra utal. A Deák—Szentés-féle dallam tehát nem vezet megoldáshoz, amit e kézirat eredete is megmagyaráz. Ez ugyanis egy 1741-ből való csiksomlyói kottás himnusz-kiadványhoz kötött toldalék volt, amely a kotta nélküli Kájoni-kancionáléhoz utólagosan alkalmazott ritmizálatlan kottairással rögzített dallamokat. Egykori összeírója, Deák Imre ferences a dallamoknál ugyan szájhagyományra, emlékezetre is támaszkodhatott; de az is nagyon lehetséges, hogy a szövegekhez a már száz esztendeje feledésbe ment dallamok helyett újakat keresett. Mindenesetre Kájoni csiszolt, nyomtatásban rögzített szövegeihez alkalmazta azokat.

A megoldást keresve Kájoni János egy másik, a kéziratok latin—magyar versgyűjteményének egy nótajelzése vezetett nyomra.⁹ Ebben a kéziratban ugyanis az *Emlékezzünk kereszténynek az Ur Jézus Krisztusról* kezdetű, *De Transfiguratione Christi Jesu* című, a színeváltozás ünnepére (augusztus 6.) szóló ének nótajelzése utal *Gyönyörködjél* kezdetű Gáspár fráter Mária-énekére. Az idézett Transfiguratio-ének ma csak Petri András kéziratának 10b lapjáról ismert. Ennek a Mária-énekhez hasonlóan ugyancsak háromsoros strófáiban a sorok összecsendülnek, és a szótagszám 15—19 között váltakozik. A Transfiguratio-éneknél — más összefüggésben — két kérdésre kerestük a megoldást. Egyfelől meg kellett állapítanunk a kéziratban az egyes versszakokon belül folyamatosan egybeírt soroknak végződését, amit a szótagszám ingadozása, a kezdetleges, alig felismerhető rímek és a megromlott sorvégek nehezítettek. Másfelől kutattuk a XV. században elterjedt színeváltozás-ünnep énekének forrását az egykor magyar gyakorlatban is használt liturgikus himnuszok és sequentiák között. Így találtunk rá a *Gaude mater pietatis in valle gementium* kezdetű breviáriumi himnuszra, amelynek strófái három-három 8/7 osztású 15-ös sorból állanak. Dallama az általánosan elterjedt középkori himnuszéval, a *Pange lingua*-éval azonos.¹⁰ Ez a melizmákban gazdag dallam a magyar szöveg adaptálásánál az első sorban 15—21, a másodikban 15—19, a harmadikban 14—18 szótagig terjedő ingadozást is megenged. Ehhez a dallamhoz kevés próbálkozással alkalmazható az *Emlékezzünk kereszténynek az Ur Krisztusról* és a *Gyönyörködjél Szűz Mária az magas menyországnak* kezdetű ének teljes szövege.

A *Pange lingua*-dallam egy változatát a XVI. században a Batthyány-graduál három énekénél is megtalálhatjuk. Ezek a XVII—XVIII. században csaknem kizárólag a kéziratok protestáns graduálokban terjedtek tovább.¹¹ Az ősi, középkori gregorián dallamnak magyar nyelvű szöveggel való meglétére katolikus forrásban csak az itt említett két éneknek következtethetünk. A régi hagyományból eredő és a XVII. században már feledésbe menő dallam is Gáspár fráter énekének XVI. századi eredetére utal.

⁸ PAPP Géza: A XVII. század énekelt dallamai. Régi Magyar Dallamok Tára II. Bp. 1970. 400., 648.

⁹ STOLL: i. m. 102. sz. — Kájoni kézírata elveszett; az idézett nótajelzést Papp Géza korábbi feljegyzései nyomán ismerjük; vö. RMDT II. 648.

¹⁰ RAJECZKY Benjamin: Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Bp. 1956. 37. (98. sz. dallam).

¹¹ A Batthyány-graduál említett énekei a következők: *Az Atyának országából* (Corde natus ex parentis kezdetű karácsonyi himnusz fordítása), *Jer, dicsérjék kereszténynek és Jer, hirdessék mi Urunknak* (Pange lingua fordítása). Vö. CSOMASZ TÓTH Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Régi Magyar Dallamok Tára I. Bp. 1958. 531.

A *Gyönyörködjél Szűz Mária* kezdetű ének vizsgálatával kapcsolatban felmerült sok egyéb kérdésre ez alkalommal nem adhatunk feleletet. Teljesen mellőznünk kell a szerzőt illető nyelvi vizsgálatokat, mert ilyenre a sok változáson átment és a másolók nyelvéhez, helyesírásához hasonlult szövegek nem alkalmasak. Párhuzamokat kereshetnénk az Antiochus-históriának a kötött versformával és a nyomtatással jobban konzervált szövegéből; csak példaként említjük annak végső könyörgéséből a *Halálunk óráján ne hagyjon elvesznünk* kifejezést, amely mintha a Mária-énekből is tükröződne: *Végy hozzád azért, Szűz Mária, ne hagyj minket el vesznünk. Halálunknak idején is az ördögnek ne hagyj markába esnünk*. Megoldásra vár az ének forrásának kérdése is. Az énekszerző előtt aligha lehetett kész minta; egy Mária életét elmondó legendát (vita) vagy prédikációt foglalhatott össze énekelhető formába. Helyenként a passiós-énekekkel, Mária-síralmakkal rokon motívumokra bukkanunk benne. Egyik-másik képét, hasonlatát a szentirási szövegekből is, de középkori verses litániákból is ismerjük (*felnevelkedék egy ciprusfa fiatal*). Az Annát és Joakimot, Mária szüleit emlegető sorok végső költői kicsengését (*kinek gyümölcséből a fényes menyország szépen virágozék*) mintha Temesvári Pelbárt *Stellariumának* Nagyboldogasszony-napi prédikációja zsoltár-idézetéből hallanánk vissza: *Tunc sanctus Joachimus et sancta Anna parentes virginis cum maximo gaudio occurrerunt: Benedicta filia tu a domino quia per te fructum vite communicavimus*.

Ezeknek a kérdéseknek részletes kifejtésével talán újabb érveket is gyűjthetnénk Gáspár fráter énekének régisége mellett. De a fentebb elmondottak is már eléggé meggyőznek arról, hogy ez a XVII. századi forrásokból ismert ének jó néhány évtizeddel korábban keletkezhetett; akár azokban az években is, amikor még az Antiochus-históriát szerző Fráter Gáspár élt. Mivel pedig ezekben a viszontagságos évtizedekben, egy időben két azonos nevű katolikus énekszerzőt aligha feltételezhetünk, a végső következtetést is kimondhatjuk: a Mária-éneket szerző Gáspár fráter azonos a bibliai história szerzőjével, Körmenyi Gáspárral. Ami pedig a Mária-ének műfaji hovatartozását illeti, alighanem Dusi Kis Jakab, a Gyöngyösi Toldalék írója vezet nyomra. Az ő másolatában ugyanis címként ezt olvassuk: *Cantio devota*. Vagyis az ének a középkor végi devociós énekek közé tartozik, amelyekkel a zónok prédikációját befejezve vagy megszakítva, a kántort és a népet tevékenyen foglalkoztatva érzelmeiket indított és beszédének tanulságát emlékeztetessé tette. Jól illik ez a műfaj a prédikátor szerzetbeli, Komáromban és másutt plébánoskodó, lelkipásztorkodó Körmenyi Gáspárhoz. Énekének hagyományát pedig a kihalt domonkosoktól a másik prédikáló szerzet, a ferences örökölte. Körmenyi Gáspár és két éneke mindenestre arról is tanúskodik, hogy a katolikus énekköltés középkori hagyománya a reformáció századában sem aludt ki teljesen.

Holl Béla

Egy Jókai-elbeszélés keletkezéstörténete

Ki is volt „a népdalok hőse”?

Adatok a felsőmagyarországi betyárvilág kezdetéhez c. tanulmányunkban¹ az általunk akkor (1964) ismert adatok alapján felhívtuk a figyelmet arra, hogy Jókai *A népdalok hőse* c. méltán híres elbeszélésének forrása valószínűleg Tóth Endre (1824—1885) hajdan népszerű borsodi költő betyáreposza volt. A továbbiakban azóta folytatott kutatásaink során előkerült bizonyítékokat ismertetjük. Ezek részben a két irodalmi alkotás főhősének személyére, családi körülményeire, részben a két írónak a szabadságharc alatt kialakult személyi kapcsolataira vetnek világot. Segítségükkel világosan áll előttünk mind Tóth Endre betyáreposzának, mind Jókai elbeszélésének keletkezéstörténete.

A francia forradalom utáni fél évszázadban 1848-ig a népdalnak nemcsak művészi funkciója nyert polgárjogot, hanem jelentős politikai szerepe is keletkezett. Az uralmon levők közönyéből és akaratából majdnem teljesen irástudatlan népek a dal pótolta a valamivel szerencsésebb és műveltebb népek könyveit. A XIX. század elején a népdal nemcsak kellemetes hangzatok váltakozása, hanem a közlés eddigi figyelembe nem vett forradalmi eszköze is volt. A népdal a sóvárgás megfogalmazási kísérlete: aki érti, aki énekelni tudja, megérti belső, rejtett tartalmát is. Így a betyárok keserves panaszaihoz faluról-falura új érzéseket tapasztanak, más érzéseket viszont kihullajtanak belőlük, akik énekelik. Végül olyan szenvedélyeket tömörít magába a folklorizált szöveg, amely nem csupán a nincstelenség és a betyárok, hanem az egész nép tulajdona.²

¹ Megjelent a Herman Ottó Múzeum Évkönyvében: VIII. 392—393. Miskolc 1969.

² Vö. KATONA Imre: Betyárdalok. In: Magyar népdalok. Szerkesztette és a bevezetőt írta ORTUTAY Gyula, válogatta és jegyzetekkel ellátta KATONA Imre. Bp. 1970. II. 729.